

Csokonai sárospataki versei

Jelen tanulmány alcíme ez lehetne: a költő és a város kapcsolata az irodalmi alkotások tükrében. Elsősorban ugyanis a feltételezett pataki költeményeket középpontba állítva, röviden elemezve igyekszem elhelyezni a zempléni időszakot Csokonai életművében. Az ilyesfajta szövegközpontú vizsgálat egyben azt is jelenti, hogy az életrajzi adatokra nem térek ki különösebben. Mindazonáltal már dolgozatom elején meg kell neveznem azt a forrást, melyre az életrajz kapcsán is támaszkodtam, hiszen e nélkül Csokonai és Sárospatak kapcsolatát nem tudtam volna kellőképpen értelmezni. Munkám ösztönző alapja Harsányi István alkotása volt.¹

Sárospataki versek

A mai irodalomtörténet úgy véli, hogy sárospataki tartózkodása alatt a költő nem alkotott rendszeresen. Harsányi István szerint azonban Csokonai tizenhét verset írt a városban. Ezek: *Az Ősz*; *A Nyár*; *Október*; *November*; *A tél*; *Serkentése a Múzsának*; *Hívása a Múzsának*; *A rövid nap s hosszú éj*; *Miért ne innánk?*; *Ének a tavaszhoz*; *Az én vgyonóm*; *A búkkal küszködő Bacchushoz*; *Asztali dal (Mafféi után)*; *A rózsza (Lemene után)*; *A viola (Chiabrera után)*; *A magyar Orpheushoz*. Ezen versek egy része leíró költemény, egy része bordal, melyek közül a *Miért ne innánk?* egyike a leghíresebbeknek. Mindezek mellett Harsányi István hét újabb verset is talált a pataki könyvtárban őrzött versgyűjteményekben. Véleménye szerint ezek a költemények szintén Patakon születtek. A hét vers a következő: *Bár az ég búsulva néz is ellenem*; *Bálint napja*; *A borbély grániumára írt vers*; *Szücs Sára koszorúja, melyet téli zöldből kötözött egy Helikon tetején megfordult utas, mint tartják Cs. V. M.*; *A víg poéta* és az *Árpádiász* című hősköltemény tervezete és 51. hexameteri sora; továbbá egy tréfás pajzán vers.² *A Dávidné dudája* című 1809-es kéziratos versfüzetben Csokonai *A méhekhez* című Lilla-dalának egy változata szerepel, ami arra utal, hogy a költő ezt a változatot akár Patakon is írhatta. Ebben a versben a harmadik szakasz így hangzik: „Mendikáns barátim mit nyomorogtok itt / A sárospataki iskolában, / Térdig a sárban, rongyos csizmában / Ugrálván, ugrálván a lencsével”.³ Csokonai – az említett versek írása mellett – Patakon kezdte fordítgatni Kleist *Tavaszi* című költeményét (1802-ben lett készen, Komáromban adta ki). Nagy kedvvel folytatta továbbá már korábban megkezdett népdalgyűjtését. És javíttatta, bővítette, készíttette sajtó alá debreceni diák korában írt verseit. Minden bizonnyal itt fogant meg fejében egy hőseposz gondolata, itt írta az *Árpádiász* tartalmi tervezetét és a bevezető 51 sort. Érdeklődésére és nyilván gondolkodására is fényt vet azon könyvek listája, melyeket pataki diák korában a könyvtárból kivett. A könyvtári bejegyzések alapján Csokonai a következő könyveket kölcsönözte ki: Boccaccio négy kötetes *Dekameronját*, Berguin *Idilljeit* és Apuleius művét. (A *Dekameron* említett kiadása most is megvan. Valójában azonban nem négy, hanem öt kötetből áll.) *Irodalmi társaságok*⁴ című kötetében Bodolay Géza megemlíti, hogy Sárospatakon létezett egy irodalmi csoport, amely kapcsolatban állt a debreceni diáktársasággal is. A korabeli írások szerint egy bizonyos Csokányi nevű hallgatónak jelentős szerepe volt a mozgolódásban; ő teremtett kapcsolatot a debreceni és a pataki kör között. Elképzelhető, hogy ez a Csokányi nem más, mint maga Csokonai, s így arra lehet bizonyíték, hogy a költő Sárospatakon is tevékenyen részt vett az irodalmi életben.

Természet és útkeresés

Sárospatakon Csokonai egy kuruc hagyományú, magyar nyelvű oktatást megvalósító várossal, műveltséggel találkozott. Az ősi vár, a történelmi légkör ihlette valószínűleg a honfoglalási eposz, az *Árpádiász* megírásának gondolatát. Itt írta meg a mű bevezető sorait és vázolta fel tervezetét. Az irodalomtudomány ma már egyetért abban, különösen Juhász Géza⁵ kutató-

¹ Harsányi István: Csokonai Sárospatakon. A Sárospataki Hírlap Füzetei 10. Sárospatak 1922.

² Harsányi ugyanott

³ Csokonai nyomorgásnak tartja a korabeli mendikáns diákéletet, a megfőzetendő lencsével ugráló joghallgatók képe a szegénységet idézi számára.

⁴ Bodolay Géza: Irodalmi diáktársaságok 1785–1848. Bp. 1963.

⁵ Juhász Géza: Csokonai Árpádiász. Acta Univ. Debr. V. (1958) 101–117; Juhász Géza: Csokonai tanulmányok, Bp. 1977.

sai nyomán, hogy az *Árpád-töredék* keletkezése a sárospataki időszak kezdetére, 1795 őszére tehető. Akkorra tehát, amikor még nem ábrándult ki a jogból, a pataki tanulásból. Csokonait lenyűgözte a táj történelmisége, s a múlt felé fordult, hogy onnan merítsen erőt a jövőhöz. Az eposzírásban azonban még nem volt gyakorlata, s egy idő után félre is tette a vázlatot. Hatása lehetett ugyanakkor ebben annak is, hogy később tudvalevőleg kiábrándult a jogból. Ráadásul talán más módon is csalódott Patakban. Egyik levelében arról panaszkodott, hogy nyomasztja őt „a tipikus kisváros szellemi tunyasága, egyre a híres szőlőskertek körül topogó tespedtsége”. Mindez arra döbentette rá, hogy a múltba fordulás gyakorta még akkor sem nyilvánvaló sokak számára, amikor minden körülmény adott hozzá. Csalódottságát elmélkedésbe fojthatta, s új erőforrás, terv után kutatott. Végül a pataki táj szépsége adta meg neki azt, ami már régóta uralta gondolkodását: a „természetisten vigaszát”.

Csokonai életének egyik fordulópontján érkezett Sárospatakra, majd új tervekkel indult tovább. Fél évet töltött a városban. Ez idő alatt volt ideje, hogy gondolkodjon eddigi életéről, számot adjon önmagának tetteiről. Ehhez az önvizsgálódáshoz, ami kétségkívül önmegismerés is, ideális háttérrel kínált a természeti környezet, a Csokonai által is gyönyörűnek tartott hegyaljai táj. A hegyek, maga a vidék új benyomásokat keltek benne, s minden bizonytalanság felébresztették lelkében azt a vágyat, hogy elrendezze, tisztázza magában a feladatait, céljait, a világban elfoglalt helyét. A természetnek Csokonai életében és gondolkodásában igen jelentős szerepe volt. Összefügg mindez a felvilágosodás eszméivel is. A felvilágosodás egyik jelmondata, a kantii *sapere aude* (azaz: merj a magad értelmére támaszkodni), vagy annak igénye, hogy a fény erejével, az ész által kell utat törni a sötétségben, voltaképpen az embernek azt az alapvető jogát, sőt kötelességét fogalmazzák meg, hogy az ember mások vezetése nélkül önállóan gondolkodjon. Hogy – ugyancsak Kant szavaival – az embert magában és másokban is, sohasem csak eszköznek, hanem célnak tekintse. Csokonai életének sárospataki korszakát egyfajta szemléleti fordulat jellemzi. A korábbi, debreceni csalódások hatására, az ebből levont társadalmi és magatartásbeli tanulságok következtében egyre inkább az individuuum, vagyis önmaga került gondolkodásának középpontjába. A cél Csokonai számára ezen túl nem ez, hanem hogy a saját, egészen pontosan meghatározott, alkotára szabott helyét megtalálja. „A természet világrendjében saját különlegességének tudatára ébredő ember mint személyiség most már tudatosan keresi azt a nagyobb egységet, aminek tagja lehet. A kötődés így egy magát önállóan elgondoló individuuum szabad választását jelenti” – foglalja össze a lelki folyamat lényegét Debreczeni Attila.⁶

A természettel való mély találkozás egyfajta teológiai élményként is felfogható. Csokonai esetében persze nem beszélhetünk keresztény értelemben vett vallásosságról. Bíró Ferenc a magyar felvilágosodás irodalmának történetét összefoglaló kötetében azt írja, hogy Csokonai sem a vallásos, sem pedig a materialista felfogáshoz nem köthető egyértelműen, hanem éppen a kettőn túli teljesség felismerése és igénye jellemezte gondolkodását.⁷ Ezt a teljességet a költő a természetben találta meg.

A „Harsányi-féle pataki ciklus”

Ha alaposabban tanulmányozzuk a Harsányi szerint Sárospatakon íródott verseket, az imént említett gondolatok világosan kirajzolódnak előttünk. Tartalmilag a költemények szoros egységet alkotnak, sőt bizonyos folyamatosság is felfedezhető közöttük. Mindez akkor bontakozik ki előttünk, ha a tizenhét verset megpróbáljuk sorba – nem időrend, hanem tartalom szerint – állítani.⁸

Az első helyre mindenképpen *A búkkal küszködő* című költeményt kell tennünk, ami egy kínoktól szenvedő ember jajongása. Talán közvetlenül akkor keletkezhetett, amikor Csokonai megérkezett Sárospatakra, s még nagyon elevenen élt lelkében a debreceni kicsapatus emléke. A költő ősszel érkezett a városba, így logikusnak tűnik, hogy a következő helyre *Az ősz* című alkotást tegyük, ez három önálló verset foglal magába, a három őszi hónapot bemutatva. A

⁶ Debreczeni Attila: Csokonai, az újrakezdések költője. Kossuth Egyetemi Kiadó, Csokonai Universitas Könyvtári sorozat, 1996.

⁷ Bíró Ferenc: A felvilágosodás korának magyar irodalma. Bp. 1994.

⁸ A költemények forrása: Csokonai Vitéz Mihály összes versei I–II. Szerkesztette és az utószót írta Vargha Balázs. Bp. 1967.

Szeptember az őszi természet szépségét dicséri, a sorokat áthatja már az elmúlás felett érzett melábuló, de a zárlat inkább megnyugvásba csap át, s nem szomorúságba. A természettel való összhangban és az ősz kínálta javakban az ember boldogságot találhat, különösen, ha társával, barátjával tölti el az időt. Akkor örül, s nem irigyl „rakott asztalokat”. Az Október a szüretéről ad részletesebb leírást. A nép mindennapjait, őszi munkáját bemutató életkép szinte idilli állapotot fest: Már-már a vergiliusi eclogákra emlékeztet: egy ugyan már letűnt, de nyomokban még ma is létező aranykort idéz elénk. A nyomok az egyszerű, természetes életmódhoz, a tájjal való együtt lüktetéshez, a természeti erővel való közös munkálkodáshoz vezetnek. A vers gondolatvilágában ez teremti meg az aranykorszerű állapotot. A mű zárlatában, és a következő önálló egységben, a Novemberben a bor, a borivás válik a fő motívummá, sőt értéké. A bor a természet ajándéka – amint ezt a hegy leve metafora is kifejezi –, az ember és természet közös munkájának gyümölcse, s mint ilyen, kapocs is közöttük. Az őszi szülő versek mély természetismeretről tanúskodnak. Lehetségesnek kell tartanunk, hogy Csokonai Patakon írta ezeket a költeményeket. Már csak azért is, mert életrajzából tudjuk, gyakran vett részt hegyaljai szüreteken, s ott közelről megfigyelhette az ember és természet szoros összefonódását.

A bordalok sajátos életérzés megszólaltatói Csokonai költészetében, s témájukban kötődnek Az őszhöz. Harsányi szerint a *Miért ne innánk* című bordal is a sárospataki időzés alatt keletkezett, utal erre többek között az is, hogy a költő *mádi borról* ír versében. A Horatius szellemében írt, az ókori római költő „élj a mának” életelvét hirdető költemény hitelesen kifejezi a boriváshoz kötődő kultuszt: a búkergető, lélekemelő hatást. A *Bacchushoz* címzett helyzetdallában Csokonai szintén ezt az életérzést fejezi ki: a költő egy tarcali szőlősgazda helyébe képzelvén magát Bacchusnak, a bor istenének ajánlja borát. Ezzel nyilván a boldog élet áldását is el kívánja nyerni. A *rövid nap s hosszú éj* a bordalokénál mélyebb, komorabb melábuló rögzít. Ugyanakkor mégis az élet kihasználására buzdít, a „szép, kies világ” azonnali megismerésére, hiszen nincs sok idő: „rövid a nap s hosszú az éj”. Az *Asztali dal* című költemény szintén a bordalok sorába illik, vidám hangulatú, a borivás okozta örömeket mindenek fölé emelő poéma.

A nagy őszi szüretek után, az üres borospoharak nyomában megérkezik a komor tél, s dermedésbe fordítja a világot. A tél című vers a természetnek ezt a zord arcát, a hideg, fagyos tájat festi le, amely kemény, embert és állatot egyaránt próbára tevő közeg, de mélyén az ősnnyugalom, a bűnbánatot feledtető álomvilág rejtőzik. Néma csendjét veri fel ricsájával a farsangoló, mulatva ünneplő úri báli sereg. A haszontalan farsangolók a mesterséges öröme, a torz értékek megtestesítői, amit a költő elvet, sőt megvet. Számára a nyugalom a kívánatos, s a költészet, a tudomány. Beszélgetőtársaiul a téli esteiken ő inkább „Pópot vagy Gesznert” választja. A tél arra figyelmeztetheti az embert, hogy az elmúlásban, az örök változásban is meg kell találnia a maradandó értéket. Csokonai számára ilyen a tudomány, a művészet, a költészet is. Hasonló kérdésre ad választ a *rózsa* című költemény: a rózsa felismeri, hogy szépsége múlandó, viszont örül, mert Mária az égben róla kívánja magát elnevezni, s így a virág neve örökre fennmarad. A rózsa, különösen Mária kapcsán ugyanakkor az erkölcsi szépség és tisztaság jelképe, s ez az, ami örök. Ennek a költeménynek a párja a *viola*. A magát rabságban érző költő a violáról vesz példát: bontsa ki virágát, tehetségét, míg ifjú, míg lehetősége van rá, míg a tavasz éltető sugarai segítik, ez a viola üzenete. Feltűnő a költeményben a rabság szó, mely akár Patakra, az unalmasnak tartott és nem kedvelt jogi pályára is utalhat. A viola-lét ebben az állapotban pedig nyilvánvalóan a költői tevékenység, a talán már ekkor körvonalazódó „nemzet poétája” szerep. A *viola* már a tavaszt, a megújulást és az újakezdést idézi, s az *Ének a tavaszhoz* című versnek már valóban a kikelet a témája. A tavasz „éltető lehellet” a téli tetszhalott világban, örömmünnep, a természet ujjongása. Éppen ezért szép. Szemben áll ez az ünnep a téli farsangok mesterkélt boldogságával, hirdelve, hogy csak az értékes, ami természetes. S hogy a természetet szépségben felülmúlni nem lehet. Tartalom és forma tökéletesen egybecseng e kis dalocskában: a költő arról ír, hogyan dicséri, ünnepli a természetet a saját újjászületését, miközben maga a költemény ez a dicséret; könnyed rímeivel, vidám hangulatával hitelesen tolmácsolja az ébredő tavasz hangjait.

Mint ahogy az évkörben, úgy a pataki versek sorában is *A nyár* következik. Csokonainak ez a költeménye a legmelegebb évszak szépségeit mutatja be, és egy pusztítóknak tűnő vihárt éppen megtisztító, felfrissítő erejűnek fest le. A természet leírása a mű felétől az emberi élet ábrá-

zolásába, a henyelő gazdagok és a szorgalmas, robotoló, de egyszerűségükben mégis boldogabb parasztok életének összehasonlításába vált át. Az alapgondolat itt is az, hogy a természetes élet jelenti az igazi értéket, a boldogságot, az aranykort. E gondolat folytatásának is tekinthető *Az én vagyonom* című vers, mely szinte hitvallás az értékrendről. A költő számára nem a gazdagság, a törtetés, a pénzbeli vagyon az öröm, hiszen ezek önmagukban nem boldogítanak, emellett a szabadság feladásán keresztül vezet hozzájuk az út. Csokonai eszménye és mércéje a természet, az igaz érték, mely „édes anya”, s „nem változik soha”. A poeta számára ez kínálja a legnagyobb gyönyörűséget. Mindez voltaképpen a természetben szerzett lelki tapasztalatok összefoglalása, mely a természetet mint legfőbb szubsztanciát állítja elénk. A önmaga helyét a természet által felismerő költő saját boldogulását is a természetességben látta, abban a képességben, mely születésével kitörölhetetlenül lelkébe ivódott: a költészetben. A Patakon keletkezett versek sorában éppen ezért záró helyre a *Serkentése a műzsáknak* című vers kerülhet. Ez a költemény, mint címe is mutatja, már serkentése, buzdítása a műzsáknak, azaz a költői hajlandóságnak, talán már előkészület a nagy feladatra, az egész nemzet elé való kiállásra.

Az általam „pataki ciklus”-nak nevezett, feltehetően Sárospatakon íródott verssorozat központi gondolata tehát az, hogy a természet az elsődleges erőforrás az emberi lélek számára; szépsége, nyugalma példát adhat erkölcsi törekvéseinknek. És képes megmutatni valódi helyünket a világban. Ebből következően az igazán értékes létforma a természettel egybefonódó, egyszerű élet. Ezeket a gondolatokat mindenképpen erősíti az a tény, hogy Csokonai Patakon kezdte el fordítani Kleist *Tavaszi* című művének egy részletét, a természeti morálról szólót. Emellett folytatta a már korábban megkezdett népdalgyűjtést is. Ez azért lehet érdekes és sokatmondó, mert a népdal az egyszerű népi élet, a természetes létforma szellemi terméke. Csokonainál ez a gondolkör nyilvánvalóan kiegészül a tudomány, műveltség és a költészet igényével. Ez az a tartalmi szál, melyre felfűzhetők a pataki versek, így alkotnak egy tulajdonképpen eszmei láncot. Költőnk elképzelésében a természet háttérként szolgált, útmutató volt a további gondolkodáshoz, mely azt volt hivatott kideríteni, hogy mi az ő pontosan meghatározott feladata hazájában.

Szerepkeresés

Csokonai számára a sárospataki tartózkodás időszakában a természet mellett egyfajta szerepkeresés volt a gondolatilag meghatározó tényező. A költő olyan lehetőséget keresett, amelyet valóra válthat, saját boldogságává tehet. Ezt a lehetőséget a költészetben találta meg, ennek felismeréséhez azonban elengedhetetlen volt számára a pataki élménykör. A pataki tartózkodás, az új környezet és élethelyzet nagy segítség volt számára ebben. Patak változást jelentett Debrecennel szemben abban, hogy a civis városban Csokonai elsősorban irányított ember volt, gondoskodtak róla, a kezdet kezdetén a legnagyobb mértékben, hiszen még azt is feladatuk kapta, hogy milyen témában, például az estéről írjon verset, latinul. A debreceni szigorú rend ellen voltaképpen diákos, sőt kamaszos magatartással lázadt: dohányzással, szabados viselkedéssel. Patakon viszont már a felnőtt tudatosságával utasította el a jogot. Eldöntötte, hogy életküldetésében ennek a tudománynak nem lesz szerepe.

Csokonai tehát Debrecenben még gyermek volt, szárnyait bontogató fiatal, aki gondok nélkül alkotott a kollégium védelmében. Sárospatakon ugyanakkor a bizonytalanság átélése által felnőtté vált. Am eközben éppen szabadságát, önmagát valósíthatta meg. Az önmagáért folytatott küzdelem megerősítette lelkületét és elhatározását. Sárospatakot fókuszjelenségnek tekinthetjük Csokonai életében. Itt eresztette mélyre gyökereit, itt találta meg azt a gondolati-eszmei táptalajt, melyet későbbi művészi tevékenységében hasznosított. Csokonai pályája példája annak, hogy csak az egyéni tanulás és a hivatalos oktatás együtt teheti felnőttként igazán nagy alkotóvá az embert. Követendő jellemének az a vonása, hogy mielőtt nagy tetteit megvalósította volna, a hivatalos oktatás alapján is el akarta mélyíteni tudását. Életében Patak az utolsó állomás volt, ahol hivatalos oktatásban részesült. Sárospatak ilyenformán kettős szerepű volt számára: végső állomást és kiindulópontot is, a számvetés és önmegértés fókuszát jelentette egy időtlen folyamatban.

Nyíri Péter